

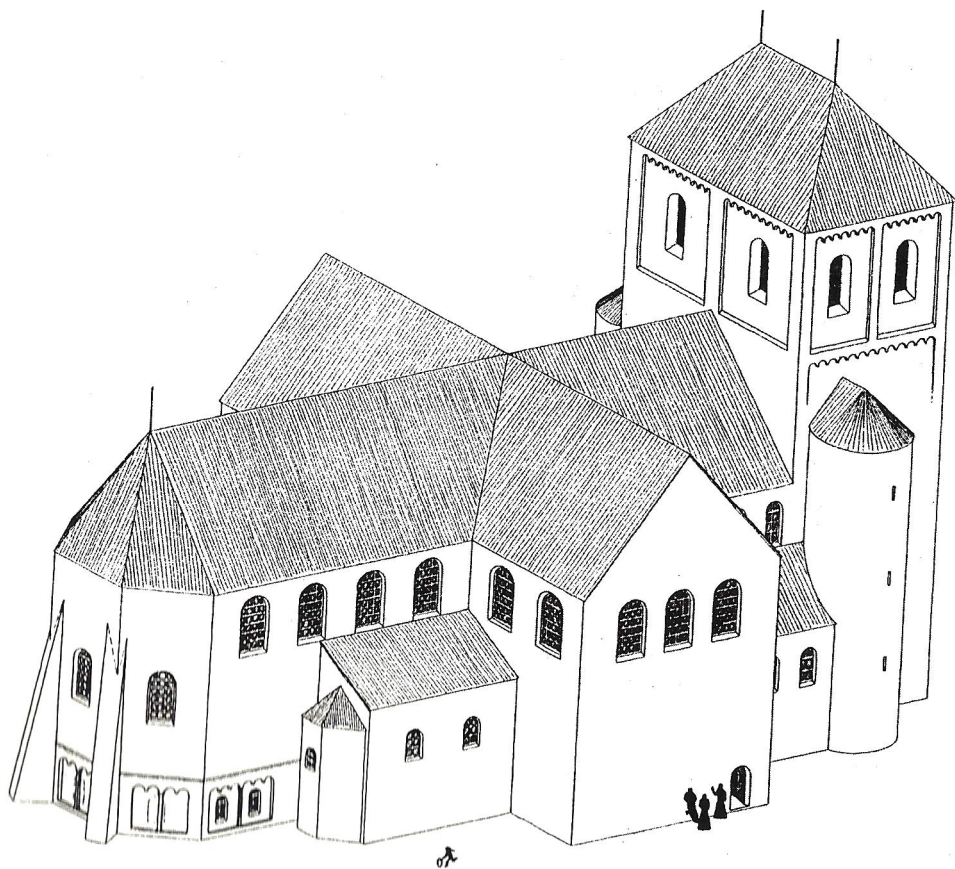
NIEUWSBRIEF

Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Nummer 22

Mei 1998

Stichting **Bouwhistorie** Nederland

Zwaansteeg 11 3511 VG Utrecht Postbank 273441

Algemeen bestuur:

mr. G.W. van Herwaarden (*voorzitter*)
drs. K.J. Stehouwer (*vice-voorzitter*)
drs. G. van Tussenbroek (*secretaris*)
ir. R.J.W.M. Gruben (*penningmeester*)
ir. G. Berends
ir. A.H. van Drunen
drs. K. Emmens
ir. J. Kamphuis
B.J.M. Klück
drs. J.M.H. Penders
dr.ing. D.J. de Vries

Redactie Nieuwsbrief:

A.H.M. Glaudemans
ir. R.J.W.M. Gruben
dr.ing. R. Stenvert
drs. M.E. Stades-Vischer
ir. G. Berends (eindredactie)

Redactieadres:

Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6145225

Kopij / reacties:

Vóór 1 september a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

Van het bestuur

Het is al weer meer dan vier maanden geleden dat een Nieuwsbrief van de SBN het licht zag. Hoog tijd dus voor het volgende exemplaar: nr. 22. Wat ondernam de SBN, of beter gezegd bouwhistorisch Nederland in de afgelopen maanden? In de dagelijkse praktijk werd gewoon doorgewerkt en wanneer ik in de laatste maanden mijn oren te luisteren legde in de kringen van hen, die van het bouwhistorisch onderzoek hun beroep maken, kreeg ik steeds te horen, dat men het werk nauwelijks aankom. Of dat voor een ieder geldt, kan ik niet beoordelen, maar kennelijk neemt de behoefte bij opdrachtgevers aan het laten verrichten van bouwhistorisch onderzoek nog steeds toe. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg stimuleert tegenwoordig het laten verrichten van dit onderzoek in sterke mate, zodat de perspectieven voor het vak in de toekomst niet ongunstig lijken te zijn. Of deze voor de bouwhistorie positieve trend verder zal doorzetten, zal voor een belangrijk deel afhangen van de middelen, die hopelijk het nieuwe Kabinet voor de monumentenzorg beschikbaar zal stellen. In zijn toespraak tijdens de Monumentenstudiedag op 16 april j.l. in Arnhem deed Staatssecretaris Nuis daar optimistisch over. Laten wij, ook als SBN, er dus het beste van hopen. En laten wij ook hopen, dat iets meer financiële armslag voor de monumentenzorg ook leidt tot een zorgvuldige(r ?) wijze van restaureren, dus - waar nodig en waar zou dat niet nodig zijn - inclusief gedegen bouwhistorisch onderzoek. Want een goede monumentenzorg kost - laten wij daar niet schimmig over doen - "een tandje méér". In het SBN-bestuur werd inmiddels gediscussieerd over het samenstellen van een **leerboek voor de Bouwhistorie**, een uitgave van het nut waarvan de SBN ook de RDMZ heeft weten te overtuigen. Het mooiste zou het natuurlijk zijn als de RDMZ het tot zijn taak zou rekenen een dergelijk boek te financieren. De bouwhistorici zorgen dan wel voor de rest. De discussie over een ander onderwerp, nl. als uitwerking van de leidraad in **richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek**, kwam nog niet tot een afronding. Er werd gewerkt aan het samenstellen van een nieuwe **folder** want de bestaande folder is op. Over de tekst zijn wij het eens geworden. Hopelijk komt de nieuwe folder binnenkort beschikbaar. Het punt van de **bijzondere hoogleraarstoel** bleef het bestuur bezighouden. Aangezien was gebleken dat, ondanks grote belangstelling voor het idee, het er op korte termijn niet in zit dat een dergelijke stoel aan de Universiteit van Amsterdam in het leven wordt geroepen, legde het SBN-bestuur het idee ook voor aan de Rijksuniversiteit Leiden en de Technische Universiteit Delft. Het eerste studiejaar van de **HBO+ Opleiding Restauratie te Utrecht** werd afgerond. De SBN en in het bijzonder Karel Emmens deden er het nodige aan om deze opleiding een goed inhoudelijk verloop met aandacht voor de bouwhistorie te laten krijgen. Van verschillende kanten hoorde ik, dat men deze opleiding als zeer goed heeft ervaren. De in samenwerking met het NCM ontwikkelde cursus vindt ook weer plaats. Aan deze cursus geven weer een aantal bestuursleden hun medewerking als docent. Het idee kwam naar voren om de **25ste Nieuwsbrief**, die over ongeveer een jaar zou moeten verschijnen, een bijzonder karakter te geven. Gedacht wordt aan een bouwhistorisch cahier. Over de uitvoering van dit plan vindt nog overleg plaats. Ook is in het bestuur besloten te bekijken of het mogelijk is ter gelegenheid van het 100-jarig

bestaan van de KNOB aan het einde van dit jaar met een discussiestuk (een manifest?) te komen over de huidige restauratieopvattingen.

Het Hoofd van de Afdeling Archeologie en Monumentenzorg te 's-Hertogenbosch heeft de SBN gevraagd mee te denken over de opzet van tweedaags congres in het jaar 2000, als de afdeling 25 jaar bestaat, over het belang en de ontwikkeling van het bouwhistorisch onderzoek. Vanzelfsprekend heeft het SBN-bestuur graag gevoel gegeven aan dat verzoek.

Het periodieke overleg met de directeur van de RDMZ, de heer Asselbergs, zal op 10 juni na afloop van de bestuursvergadering plaatsvinden. De SBN-delegatie stelt zich voor met de heer Asselbergs van gedachten te wisselen over onderwerpen als het leerboek, de actualisering van het monumentenregister, de implementatie van de Conventie van Malta, de wenselijkheid van het wijzigen van de Monumentenwet, de subsidiëring/financiering van bouwhistorisch onderzoek, de positie van dit onderzoek binnen de organisatie van de RDMZ en de ontwikkeling van het steunpuntennetwerk in relatie tot het bouwhistorisch onderzoek. Wat "Malta" betreft moet nog worden meegedeeld, dat pogingen door het SBN-bestuur om bij de behandeling van de wet tot het ratificeren van de conventie in de Tweede Kamer ook voor de monumentenzorg de toepassing van het "de vervuiler betaalt"-beginsel aan de orde gesteld te krijgen op niets zijn uitgelopen.

Verder sprak het SBN-bestuur met het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Monumentenzorgers over eventuele mogelijkheden tot een nauwere samenwerking en met het bestuur van het Convent van Gemeentelijke Archeologen over onder meer de ontwikkelingen in het archeologische bestel.

De thans onder leiding van Dirk de Vries plaatsvindende bijeenkomsten van het **Bouwhistorisch Platform** bij de RDMZ blijken zich onverminderd in een grote belangstelling van bouwhistorische zijde te mogen verheugen. De SBN blijft de RDMZ erkentelijk voor het op deze wijze stimuleren van de bouwhistorie. De eerstvolgende bijeenkomst vindt plaats op **10 juni a.s.**

Zonder kennisoverdracht (en dat betekent publiceren) kan de bouwhistorie het niet stellen. En dat publiceren gaat dus onverminderd door. In het Jaarboek Monumentenzorg 1997 met de mooie titel "In dienst van het erfgoed" (wie zou dat niet willen zijn?) publiceerde Dirk de Vries de bijdrage "Het belang van bouwhistorisch onderzoek voor de monumentenzorg". Voor wie in het algemeen geïnteresseerd is in de geschiedenis van de monumentenzorg en van de RDMZ bevat dit jaarboek veel lezenswaardigs. Ad van Drunen en Ronald Glaudemans schreven in de eveneens in 1997 verschenen publicatie "Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan; kroniek van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek 's-Hertogenbosch nr. 2" het artikel "Metamorfose van een huizenblok; bouwhistorisch onderzoek in de huizen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Torenstraat". In Utrecht vierde het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum zijn 25-jarig bestaan met een tentoonstelling en een publicatie onder de titel "Het Stenen Geheugen". Dus; van verveling hoeft geen sprake te zijn. In Hoorn verschijnt het 8e deel in de bouwhistorische reeks, gewijd

aan het Sint Jans-gasthuis. In de gemeente Maastricht gaan (eindelijk ?) stemmen op om binnen de gemeentelijke organisatie een plaats in te ruimen voor een bouwhistoricus. En in Dordrecht verscheen weer een bouwhistorische nieuwsbrief: bravo!

Dat de monumentenwereld in 1998 in het bijzonder weer eens aandacht vraagt voor het **monumentenonderhoud** acht de SBN een goede zaak. Ondanks ruim honderd jaar monumentenzorg en het besteden - vooral na de Tweede Wereldoorlog - van grote bedragen aan het restaureren van monumenten is het nog steeds niet zo, dat algemeen wordt ingezien dat voor nu, d.w.z. voor de 21e eeuw de belangrijkste opgave voor de monumentenzorg de stimulering en de financiering van het onderhoud is. De SBN steunt dus het Jaar van het Onderhoud van harte. De SBN wijst er daarbij op, dat óók voor het in een goede staat houden van een monument door het regelmatig plegen van onderhoud kennis van het monument een eerste vereiste is. En die kennis wordt ondermeer verworven door bouwhistorisch onderzoek. Het plegen van goed en regelmatig onderhoud én bouwhistorisch onderzoek zijn naar de mening van de SBN onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Gijs van Herwaarden, voorzitter SBN

Donateursdag 1998

De SBN kan (weer) terugzien op een geslaagde donateursdag. Organisator Karel Emmens - met hulp van Ad van Drunen - zijn wij veel dank verschuldigd voor zijn inspanningen om deze dag een goed en inhoudelijk interessant verloop te laten krijgen. Maar daarvan had geen sprake kunnen zijn zonder de enthousiaste en ruimhartig gegeven medewerking van de gemeente Middelburg, het doel van de dag op zaterdag 16 mei j.l.

De wethouder voor monumentenzorg in Middelburg, de heer P. Bruinooge, die liet blijken vanwege zijn vroegere werk als docent geschiedenis meer dan alleen een plichtmatige belangstelling voor de monumentenzorg en de bouwhistorie te hebben, kon in de Burgerzaal van het op 17 mei 1940 zo zwaar getroffen Middelburgse stadhuis een 55-tal bouwhistorici, waaronder wederom - zeer verheugend - enkele Belgische collega's welkom heten. In zijn openingswoord gaf de wethouder aan de ontwikkeling van het bouwhistorisch onderzoek ook voor de monumentenzorg in Middelburg van groot belang te achten. Hij was van oordeel dat het noodzakelijk zou zijn de Monumentenwet 1988 te evalueren. Het "terugtrekken" van de RdMz na het decentraliseren van de monumentenzorg achtte hij geen goede zaak. De actieve steun van de Dienst bij het ontwikkelen van het monumentenbeleid in Middelburg in de jaren daarvoor is van groot belang geweest.

Karel Emmens liet vervolgens aan de hand van dia's zien welke interessante resultaten zijn bouwhistorische verkenning van de Stadsschuur heeft opgeleverd. Dit onderzoek is van grote waarde voor de aanstaande restauratie van het gebouw, dat na afloop van de restauratiewerkzaamheden betrokken zal gaan worden door het architectenbureau Rothuizen, Van Doorn en 't Hooft.

De heer E.J. Brans, verbonden aan dat bureau, hield de bouwhistorici voor, dat zij hun rapporten beknopt moeten houden en helder moeten formuleren om tot een zo bruikbaar mogelijk resultaat te komen. Ook vanuit zijn invalshoek als praktiserend architect benadrukte hij het belang van bouwhistorisch onderzoek om onaangename verrassingen te voorkomen. Na afloop van zijn inleiding bood hij aan wethouder Bruinooge de bouwhistorische rapportage over de Stadsschuur aan.

"Oude rot in het monumentenvak" J. Snoeij, tot voor kort stadsarchitect van Middelburg, gaf ook weer aan de hand van dia's een overzicht van de ontwikkeling van de wederopbouwactiviteiten, de reconstructie van de stad en het monumentenherstel na het desastreuze bombardement van 17 mei 1940. Hij gaf aan dat op basis van de huidige opvattingen een aantal zaken nu anders aangepakt zou worden dan in die moeilijke jaren toen gebeurd is. Men kan nu over een en ander verdeeld denken, maar het resultaat mag er toch zijn.

De heer W. van der Veur van de Afdeling Stadsontwikkeling illustreerde aan de hand van dia's de recente en nog niet helemaal afgesloten restauratie van de koepelconstructie van de Oostkerk, met de bouw waarvan in 1647 werd aangevangen.

Na de lunch werd het zonovergoten Middelburg in ogenschouw genomen. Het 17de-eeuwse huis 's-Hertogenbosch, de Stadsschuur en de Oostkerk, van de trans waarvan men een prachtig uitzicht heeft over de stad en het eiland Walcheren, stonden op het programma van de stadswandeling onder leiding van de heren Snoeij en Van de Vrie. Het bezichtigen van al deze monumenten maakte de bouwhistorici nog meer dan normaal dorstig, maar de Middelburgse horeca slaagde er op een adequate wijze in aan de behoeften op dat punt te voldoen.

In alle opzichten voldaan slaagden de meeste bouwhistorici erin, zij het soms niet zo tijdig, hun bedden thuis weer te bereiken. In haar opzet het bouwhistorisch onderzoek in Middelburg een extra impuls te geven is de SBN, zo is althans mijn indruk, uitstekend geslaagd.

Gijs van Herwaarden

100 jaar KNOB

Op 7 januari 1899 werd de (sinds 1949 Koninklijke) Nederlandse Oudheidkundige Bond opgericht, waarmee de eerste landelijk functionerende oudheidkundige organisatie tot stand kwam. Vanaf de oprichting heeft de Bond getracht zijn doelstelling: het behoud van het culturele erfgoed, te verwezenlijken door het bevorderen van wetenschappelijk inzicht en kennis daaromtrent, het formuleren van adviezen en adressen, het publiceren van artikelen in het Bulletin en door het nemen van initiatieven om te komen tot wettelijke beschermingsmaatregelen. De Bond wil zijn 100-jarig bestaan markeren met de volgende activiteiten:

- een wetenschappelijk congres op 15 oktober 1998 in de Stadsgehoorzaal te Leiden over het thema "Honderd jaar oudheidkunde in Nederland; de ontwikkeling in het denken over het behoud van het cultureel erfgoed". Als sprekers zullen optreden de Leidse hoogleraren prof. dr A.J.J. Mekking en mevrouw prof. dr C.W. Fock, het lid van de Raad van State mr R.J. Hoekstra, de Nijmeegse hoogleraar prof. dr B. Needham en de oud-directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek prof. dr W.A. van Es; het congres staat onder leiding van KNOB-voorzitter prof. dr G.J. Borger;
- na afloop van het congres zal een fototentoonstelling worden geopend, die daarna op verschillende andere plaatsen in ons land te zien zal zijn. Foto's van objecten, bij de instandhouding en restauratie waarvan de KNOB in de afgelopen 100 jaar betrokken was, zullen worden getoond; deze tentoonstelling wordt in nauwe samenwerking met de RDMZ voorbereid;
- een feestelijke bijeenkomst ter viering van het jubileum op 28 januari 1999 in de aula van de Universiteit van Amsterdam (de Oude Lutherse Kerk aan het Spui), waarbij het woord zal worden gevoerd door prof. H.J.L. Vonhoff en het erelid van de Bond prof. dr ir C.L. Temminck Groll;
- in de komende nummers van het orgaan van de KNOB, het Bulletin, zal uitgebreid aandacht worden gegeven aan de viering van het 100-jarig jubileum met onder meer een beschrijving van de geschiedenis van de Bond en met evaluerende beschouwingen over de Monumentenwet 1988.

Nadere inlichtingen over de viering van het jubileum kunnen verkregen worden bij het bureau van de KNOB, Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht, tel. 030-2321756, fax 030-2312951.

Gijs van Herwaarden

Tagung Arbeitskreis für Hausforschung Erfurt (D), 24-28 september 1997

Inleiding

Voor het jaarlijks congres van de Arbeitskreis für Hausforschung was in 1997 gekozen voor de stad Erfurt in Thüringen, in het voormalige Oost-Duitsland. De problematiek van de nieuwe 'Bundesländer' is vanuit de optiek van de Hausforschung interessant, met name de manier waarop met saneringsgebieden in steden wordt omgegaan. Evenals in 1996, toen de Tagung in het Hongaarse Székesfehérvár werd gehouden, is besloten naar het voormalige oosten te gaan, omdat een congres van de AHF een stimulerend effect kan hebben op de monumentenzorg ter plaatse.

Hausforschung en monumentenzorg in Thüringen

Het Bundesland Thüringen maakt sinds de eenwording van Duitsland deel uit van het westen. In de afgelopen jaren heeft het voormalige Oost-Duitsland een ware gedaante-
verwisseling doorgemaakt, waardoor het uiterlijk nog maar nauwelijks te onderscheiden is van het westelijk deel van de Bondsrepubliek. Investerings op het gebied van infrastructuur en onroerend goed hebben geleid tot een bouw-hausse die zijn weerga niet kent. Hoe indrukwekkend dit tweede 'Wirtschaftswunder' ook mag zijn, toch brengt het voor het historische bouwbestand in Thüringen, dat nog zeer aanzienlijk is, grote gevaren met zich mee. Waar het communisme zijn 'Plattenbauten' in de onmiddellijke nabijheid van of zelfs *midden in* historische stadskernen bouwde, daar zien we nu het kapitalisme zijn vleugels uitslaan en het platteland overspoelen met moderne systeembouw voor vestigingen van IKEA, Volvo of Macdonalds.

De erfenis van vijftig jaar communisme in de binnensteden bestaat voor het grootste deel uit doorbraken in oude structuren, fœcilijke architectuur en achterstallig onderhoud. Dit achterstallig onderhoud is het belangrijkste probleem van monumentenzorg en brengt tegelijkertijd grote dilemma's met zich mee. Enerzijds is er het gegeven dat monumentenzorgers zoveel mogelijk van het oude willen behouden, anderzijds heeft men te maken met een land in opbouw, waar in korte tijd veel geld te verdienen valt, met alle gevolgen vandien. Investerings vanuit het voormalige West-Duitsland (de oude Bundesländer, zoals zij tijdens een lezing schertsend werden genoemd) hebben tot gevolg dat monumenten in vele gevallen vogelvrij zijn, en dat de praktijk in feite wordt bepaald door de investeerders. Beschermde monumenten worden verkocht aan investeerders, die, wanneer zij besluiten tot restauratie, op grote subsidies van de overheid kunnen rekenen. Bij ontmanteling van het pand blijkt dat het bouwkundig in zo'n slechte staat verkeert, dat het gevaarlijk is en dat het ontoegankelijk moet worden verklaard. Wanneer dit niet het geval blijkt, dan wordt de houtconstructie wel een handje geholpen, door een moerbalk door te zagen of erger. Hiermee is een vrijbrief gegeven voor complete sloop en herbouw in historiserende trant. De winsten zijn huizenhoog; ondernemers strijken de subsidies op en dikwijls wordt desondanks nieuwbouw gepleegd. Ook de arbeidswinst komt niet ten goede aan Oost-Duitsland.

De arbeiders worden door het westen geleverd en zijn voor het grootste deel gastarbeiders uit Polen. De winst voor de monumentenzorg is een betonconstructie met opgeplakte vakwerksuggestie. De toerist zal er echter niet door wegblijven, het schilderachtige van de Thüringse bouwkunst is weer jarenlang gewaarborgd, mede door de kunststof kozijnen en de prachtige producten van de dakpanindustrie. Deze laatste zal binnen enkele jaren het gehele dakenbestand van Thüringen hebben veroverd, waarmee de historische dakbedekkingsmaterialen voorgoed zullen verdwijnen...

Vijf dagen lezingen

Terug naar het onderzoek en de Tagung. Van de hierboven beschreven praktijken zag men weinig in de lezingen terug, ze kwamen vooral naar voren in gesprekken met Thüringers. Veel van het tijdens de lezingen gepresenteerde onderzoek was verricht door West-Duitsers, die echter evenmin in een gunstige positie verkeren. Er is weinig geld voor onderzoek, zowel in het oosten als het westen. Daarom is de nieuwe markt (Oost-Duitsland) een welkome aanvulling op het potentiële opdrachtgeversbestand. De Westduitsers zijn beter uitgerust en bezitten een betere concurrentiepositie dan hun collega's uit het oosten. Dit bleek ook uit het niveau van de lezingen.

Omdat het materiaal dat aan de orde kon worden gesteld op het congres rijk en uiteenlopend was, had de organisatie (voor een belangrijk deel in handen van het Landesamt für Denkmalpflege en de stedelijke monumentenzorg van Erfurt) gekozen voor een thematische indeling van de in totaal 36 lezingen. Voor de meeste van de 130 deelnemers, waaronder zeven Nederlanders, was dit aantal wel wat te veel van het goede.

Erfurt

Allereerst werd ingegaan op het onderzoek in Erfurt. Erfurt was in de middeleeuwen een van de grootste steden van Duitsland, met een overslagfunctie, vele markten, kerken en industrie. De vroegste huizen, waarvan nog resten zijn terug te vinden, dateren van de twaalfde eeuw. Het gaat hierbij om zogenaamde Massivbauten, losstaande stenen huizen, die later zijn uitgebreid met vakwerkbouw. Het betreft hier huizen van notabelen. Naar huizen van lagere sociale groepen is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Het onderzoek is niet gestructureerd, hetgeen ook geldt voor het archiefonderzoek.

Archiefbronnen van uiteenlopende soort gaan terug tot de dertiende eeuw. Dat er nog veel in de stad te onderzoeken én te vinden is, werd geïllustreerd aan de hand van het huis *Zum goldenen Kränbacken*, een uitgebreid bouwhistorisch onderzocht huis, met in totaal 21 bouwfases, waarvan de eerste vijf werden besproken. De vroegste fase ging terug tot de twaalfde eeuw, waarvan een met balken afgedekte kelder bekend is. De balken rusten op consoles en pas later is een gewelf ingebroken. De functie van de kelder is onduidelijk. Uit de tweede fase van de bouw kon het hout dendrochronologisch op 1267 worden gedateerd. In de veertiende eeuw was er sprake van zogenaamde 'Mischbouw', een combinatie van steen en vakwerk.

Onderzoek in Thüringen

Het tweede, zeer uitgebreide thema van het congres, betrof Bauforschung in Thüringen. Hierbij werd een overzicht gegeven van daken en kapconstructies, een project van de TU Bamberg, waarbij 800 kappen zijn onderzocht, waarvan de vroegste stammen uit de dertiende eeuw (1227). Opvallend hierbij is de toepassing van Kreuzstrebedachwerken, waarbij dwarsverbanden tussen de muurplaat en de tegenoverliggende sporen zijn aangebracht. Geconcludeerd werd dat de 'Stehende Stuhl' vooral in profane bouw werd toegepast. De 'Liegende Stuhl' werd in verband met de constructie van tongewelven vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw toegepast, met een grote verspreiding in de zestiende eeuw.

Andere lezingen met betrekking tot het thema waren onder andere 'Bohlenstuben' (houten ruimten in stapelbouw), woonbouw in Bad Langensalza, de vroege geschiedenis van het boerenhuis in Thüringen, huizen in Schmalkalden, huizenonderzoek in Jena en vakwerkhistorisme in Thüringen.

SFB 315

Het derde thema betrof het werk van SFB 315. Het SFB, wat staat voor Sonder Forschungs Bereich, is te vergelijken met de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en stimuleert interdisciplinair onderzoek op allerlei terreinen. Project 315 wordt uitgevoerd door de universiteit van Karlsruhe en loopt van 1985 tot 1999, waarbij een bedrag van 30 miljoen mark is betrokken.

SFB 315 bevat een groot aantal aandachtspunten, waarbij wordt uitgegaan van bouwhistorisch onderzoek, waardebepalingen, restauratie- en conserveringstechnieken en restauratieopvattingen, om zo te komen tot een analyse van de problemen die zich voordoen bij het behoud van oude gebouwen. Dit alles werd geïllustreerd aan de hand van een object in Brandenburg a.d. Hufen.

Een gebouw dat al jaren leegstaat, zou gewoonlijk ten dode opgeschreven zijn. Bij herstellingswerkzaamheden zou bijna alle bouwsubstantie worden vernieuwd. Nadat in dit gebouw een bouwhistorisch onderzoek was uitgevoerd, is gekeken hoe het pand kon worden gesaneerd, zonder dat daarbij het historisch bronnenmateriaal verloren zou gaan. Analyse van de onderzochte substantie leidde tot een aantal mogelijke functies voor het pand. Een dergelijke waardebepaling zou echter tot gevolg kunnen hebben dat de bouwhistoricus op de stoel van de architect gaat zitten, omdat hij aangeeft welke restricties aan het pand verbonden zijn. Op dit probleem werd helaas niet dieper ingegaan.

Bouwen in oost en west na 1945 en de geschiedenis van de AHF

Het vierde thema ging in op de geschiedenis van de AHF en bouwen na 1945. Wat de geschiedenis van de Hausforschung betreft, was vooral de lezing over bouwdocumentatie in Zuid-Tirol vóór 1945 interessant. Dit onderzoek, dat pas in de jaren zeventig is herontdekt, betrof een ideologisch gekleurde inventarisatie van ca. 370 gebouwen in

Zuid-Tirol. Het doel was aan te tonen dat het volkskarakter aldaar van Germaanse oorsprong was.

Aanleiding van het onderzoek was een verdrag tussen Duitsland en Italië in de jaren dertig, waarbij was bepaald dat Zuid-Tirol mocht kiezen voor aansluiting bij een van beide landen. Eerder was een deel van het gebied bij Italië ingedeeld, hetgeen tot spanningen onder de bevolking had geleid. Gevolg van het streven zich bij Duitsland aan te sluiten, was dat vooral gezocht werd naar Germaanse invloeden in de bouwkunst (houtbouw, vakwerk) en dat Mediterrane invloeden volledig werden genegeerd. Desalniettemin biedt de collectie opmetingen belangrijke informatie voor de studie van landelijke bouwkunst in Zuid-Tirol.

Andere lezingen gingen in op de wederopbouw van Duitsland, in Oost en West. Vooral in de lezing over de wederopbouw van Oost-Duitsland klonk de bitterheid over de gang van zaken sterk door. Van wetenschappelijke analyse bij de herbouw was geen sprake. Speerpunten waren het sparen van bouwmaterialen en het verwezenlijken van het communistisch bouwprogramma, dat objectief gezien weinig verschilde van het bouwen in Duitsland in de jaren dertig. Gevolg was verwildering en verwaarlozing van stadskernen en programmatische bouwprojecten, waarin monumentenzorg geen plaats had. Al in 1955 werden grote wooncomplexen gebouwd, alles gevormd naar het ideaal van het democratische bouwen. Maar, zoals de inleider besloot, het bouwprogramma droeg de bron van haar mislukking al in zich.

Onderzoek in Sachsen-Anhalt

Het vijfde thema behandelde het huizenonderzoek in Sachsen-Anhalt. Hierbij werd ingegaan op het onderzoek van enkele huizen en het kelderkadaster van Quedlinburg, waar veel gebouwen worden bedreigd. Deze stad, ten noorden van Erfurt, bevat nog ongeveer 1300 vakwerkhuisen en beschikte in de twaalfde eeuw al over een stadsmuur. De stad heeft verschillende kernen en had oorspronkelijk een belangrijke handelsfunctie, hetgeen tot uitdrukking komt in het grote aantal pakhuizen in de stad, dat tussen de vier- en vijfhonderd ligt.

Het onderzoek van de kelders van de stad is in 1995 begonnen en loopt nog steeds. Een van de voorlopige conclusies is dat de perceelsgrenzen in de loop der tijd niet zijn veranderd. Wel zijn percelen opgedeeld en zijn rooilijnen in de stad rechtgetrokken.

Sachsen

Het zesde en laatste thema luidde 'Hausforschung in Sachsen'. Hierbij werd een restauratieproject in Annaburg gepresenteerd en werd uitgebreid ingegaan op historische vensters in Sachsen. Het probleem bij het onderzoek van vensters is dat vele in de loop der tijd zijn vervangen, zodat het moeilijk is te bepalen in hoeverre het onderzoek representatief is voor wat er in werkelijkheid heeft bestaan. Toch viel bij de lezing op dat het aantal oude vensters in verhouding met Nederland nog groot is.

Excursies

Behalve lezingen waren er vanzelfsprekend ook excursies. Op donderdag werd een bezoek gebracht aan een aantal objecten in Erfurt zelf. Wat hierbij direct opviel, was de deplorabele toestand waarin de gebouwen verkeerden. Restaurants werden gekenmerkt door een harde aanpak, waarbij het behoud van historische materialen meer een kwestie lijkt te zijn van toeval en economische overwegingen dan van bewust beleid.

De volgende dag werd een bliksembezoek aan Weimar gebracht, de stad van Goethe en Schiller, wier beider huizen met een bezoek van ca. 15 minuten werden vereerd. De summier aandacht die aan deze objecten werd besteed, was volledig gericht op het behangsel- en kleuronderzoek naar de interieurs. *Gedichte sind gemalte Fenster-scheiben!* schreef de meester, en alsof de cultuur-historische waarde van het huis er niet toe deed, ging het hierna in hoog tempo naar het van oorsprong zestiende eeuwse Kirms-Krackowhuis, een restauratieproject. Ook hier weer viel een harde restauratiemethode op (betonvloeren, nieuwe daken).

Vanuit Weimar ging het naar het Openluchtmuseum Hohenfelden. *Die Abend wiegte schon die Erde, und an die Birge hing die Nacht* om nog even bij Goethe te blijven. In het schemerdonker werd een rondleiding door het museum gegeven. Hohenfelden is een uniek museum, aangezien het wordt bewoond door gewone mensen. Hoewel het project als zodanig uniek is, was het in de DDR-tijd ook vrijwel de enige methode om een openluchtmuseum te verwezenlijken en dus in feite als zodanig een zwaktebod. Hierdoor is de tweeslachtige situatie ontstaan dat het museum in theorie weliswaar een interessante formule heeft, met een groot aantal objecten in hun 'natuurlijke' omgeving, maar dat het anderzijds niet veel meer is dan een 'Kuhdorf', te vergelijken met een doorsnee dorp op het plateland, bijvoorbeeld Kerkwijk, Zweeloo of Cabauw, waar ook mooie boerderijen en andere objecten in hun 'natuurlijke' omgeving te bewonderen zijn. De bezoeker heeft niet de indruk zich in een museum te bevinden, maar in een dorp, waar de jeugd op brommers zonder uitlaat voorbijrijdt en de rondleidster het spreken onmogelijk maakt.

Op zaterdag was een excursie naar Bad Langensalza georganiseerd, waar in de afgelopen jaren zo'n vierhonderd objecten zijn geïnventariseerd. De stad werd in 923 voor het eerst genoemd en beleefde in de veertiende en vijftiende eeuw haar bloeitijd. Opvallend zijn de vele portalen van travertijn, die in de omgeving wordt gewonnen.

Ook in Bad Langensalza is een restauratieproject te zien, waarbij de houten vloeren zijn vervangen door beton. Na een bezoek aan een zestiende-eeuws stenen huis met luthof in Nügelstadt gaat de reis naar het hoogtepunt van de dag, Weifensee. Hier bevindt zich, behalve een bijzonder interessant van oorsprong romaans raadhuis, het slot De Runneburg. Dit twaalfde-eeuwse Hohenstaufenslot, dat zich voor een groot deel nog in de oorspronkelijke staat bevindt, is ondanks de enorme stalen versterkingen die recentelijk zijn aangebracht, een monument van de eerste orde. Bovendien is het een enig bouwwerk van deze omvang en betekenis in Duitsland dat nog nooit is gerestaureerd.

Besluit

In de slotdiscussie op zondag werd het congres door de organisatoren en de deelnemers uitgebreid geëvalueerd. Minpunten waren vooral de on-Duits slechte tijdsplanning, het ontbreken van rustpunten in het programma (om een voorbeeld te geven, op donderdag 25 september waren er lezingen van 9.00 tot 22.00 uur), en, vooral voor de buitenlandse deelnemers (behalve zeven Nederlanders, twee Kroaten, drie Zwitsers en een Oostenrijker) het ontbreken van basisinformatie over Thüringen. De thematische opzet van het congres was een pluspunt, waarbij het echter jammer was dat een aantal punten slechts zeer summier kon worden uitgewerkt. Hierbij valt vooral te denken aan de financiële en praktische problemen in de restauratiepraktijk en de organisatie van de onderzoeksstructuren in het voormalige Oost-Duitsland. Men is al snel geneigd de schuld van de harde restauratie en gevelgespultiek volledig bij de projectontwikkelaars en aannemers uit het westen te leggen. Wat echter niet moet worden vergeten, is dat de maatschappelijke druk om het land in hoog tempo te vernieuwen en op orde te maken enorm is. De achterstand, die ook nu nog heerst, is dermate groot, dat het aan geld en aan mankracht ontbreekt om elk object aan een bouwhistorisch onderzoek en waardebeoordeling te onderwerpen, voordat de architect aan de gang gaat. De erfenis van vijftig jaar communisme betekent dat een inhaalslag moet worden geleverd, waarbij veel van het historisch bouwbestand, dat in de afgelopen decennia onherstelbare schade heeft opgelopen, nu definitief wordt afgeschreven.

Wetenschappelijke kritiek kwam van de kant van de volkskundigen. De AHF is van oorsprong een volkskundige organisatie, die zich op interdisciplinaire wijze met Hausforschung bezighield. Belangrijke disciplines waren volkskunde, bouwhistorie, archeologie, kunstgeschiedenis en geschiedenis. Bij het congres in Erfurt ontbrak de volkskundige benadering vrijwel geheel. Ook de archeologie kwam er slecht van af, terwijl in Erfurt een grootscheepse opgraving aan de gang is waarbij romaans en gotische huizen worden onderzocht. Aansluitend hierop is de relatief geringe aandacht die aan Erfurt zelf is besteed, te betreuren. Aan de renaissance, die al rond 1530 zijn intrede heeft gedaan, is volledig voorbij gegaan. Ook over de kerkelijke gebouwen, waarvan de stad er vele bezit en waarvan er één onderdak bood aan het congres (het Augustijnenklooster) is met nauwelijks een woord gerept.

Hier staat tegenover dat de organisatoren voor een brede presentatie van het onderzoek in Thüringen hebben gekozen, waarbij er vanzelfsprekend aspecten onderbelicht moesten worden. Ervan uitgaande dat de tijdsplanning en psychologische factor van de congresbezoeker volgend jaar wat meer in acht worden genomen dan nu het geval was, belooft het komende congres van de AHF in de week van 15 september 1998 in Stralsund, erg veel goeds.

Cabri van Tussenbroek

fische, via historisch onderzoek verkregen gegevens zijn interessant maar koppeling met nederzettingen- of boerderijonderzoek zou meer kunnen opleveren. Jammer dat veel energie van het zogenoemde 'Kempen project' is gestoken in het toetsen en weerleggen van de theoretische (vooral Wageningse) modellen. Dit is merkbaar in de lezing van K.A.H. Leenders over de ontginning van Brabant. De vroegste nederzettingen lagen dikwijls aan een rivier, de latere meer in het binnenland. Sommige nederzettingen, zoals Hoogstraten, ontstonden in de nabijheid van een oude burcht. Andere lijken zich te verplaatsen van centrale akkers naar de rand daarvan. Ondanks hun aard zijn kerken mobiel en torens ouder 'omdat die minder vaak instorten'. Met nog grotere stappen gaat A. Verhoeven door de tijd en het 'artefactueel landschap'. Wellicht verklaren verschillen in grondbezit de aanwezigheid van veel import-aardewerk in Zuid-Nederland. Als het aandeel van het handgemaakt aardewerk toeneemt, heeft dat misschien te maken met het inzakken van het karolingische staatsbestel vanaf de 10de eeuw en een daarmee gepaard gaande Luikse invloed. De handel volgt de politiek.

Omdat de bouwhistorie in Zeeuws Vlaanderen net een beetje van de grond komt, was voor mij *Het landschap als speelbal van de politieke machtsfactoren. De casus van het noord-oostelijke Vlaamse poldergebied tijdens de 16de eeuw* van A.M.J. de Kraker hoogtepunt van de middag. Aan de kust van Zeeuws Vlaanderen is niet direct te zien dat deze in een moeizame en langdurige strijd tegen het water maar ook door tegenstrijdige belangen van landwinning, bereikbaarheid over water en inundatie ontstaan is. Op de achtergrond spelen handelsbelangen van de grootstedelijke, Vlaamse centra en de invloed op de inrichting van polders, o.a. door Vlaamse kloosters. De landeigenaren zorgden via waterschappen voor het onderhoud van de dijken. In de polder lagen regionale centra zoals Hulst waar de refugiehuizen van de Vlaamse kloosters Ter Duinen en Baudeloo nog steeds te bewonderen zijn. Hun aanwezigheid had te maken met grondbezit in de polders rond Hulst. Het was niet ongebruikelijk dat lokale schouten, belast met zorg voor de dijken, ook investeerden in land en politieke macht, zoals de stedelijke elite dat deed met tollens, molens en ook polderland. De stedelijke handel had belang bij goede vaarwegen. Zo wordt in het midden van de 16de eeuw van de Westerschelde een kanaal gegraven naar Gent om het hoofd te kunnen bieden aan het opkomende Antwerpen. Deze Sassenvaart (Sas van Gent) was een voorganger van het nog steeds belangrijke kanaal Gent-Terneuzen. De kloosters streefden naar inpoldering van de buitendijkse schorren, Gent niet, in het belang van de vaartweg. Voor wie het wil nalezen: A.M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saefinghe tussen 1488 en 1609* (Matrijs Utrecht 1997).

De leerzame studiedag bevatte voor elk wat wils. Bouwhistorie lijkt goed te combineren met concreet historisch of archeologisch onderzoek op lokaal of regionaal niveau.

'Übergreifende' modellen of mechanismen lijken minder geschikt om individuele gevallen of situaties te verklaren. Toename van het aantal individueel onderzochte sites resulteert in meer modellen en/of aanpassingen van bestaande. Helaas telt bouwhistorisch onderzoek nauwelijks mee bij andere disciplines. Toegegeven moet worden, dat bijvoorbeeld in Brabant, het nauwkeurig onderzoeken van kerken en boerderijen maar net begonnen is. Van het stedelijk bouwhistorisch onderzoek, bijvoorbeeld in Den Bosch en Utrecht, weten we, dat pas na decennia en na honderden verkenningen in huizen essentiële en onontkoombare bijdragen aan de historische geografie mogelijk zijn.

Tekens van macht en aanzien

Bouwhistorici zien architectuur als een autonome bron van informatie, net als een oud handschrift, de ene keer beter 'leesbaar' dan de andere keer. Het snuffelen, documenteren in oude gebouwen resulteert in een rapportage die pas in tweede instantie met andere bronnen vergeleken wordt. Een bouwhistorische, analytische beschrijving is echter gortdroog. Het object komt tot leven wanneer daaraan een verhaal over de geschiedenis, het gebruik, de bewoners en hun afval toegevoegd kan worden. Aan huizen in een stad is globaal af te lezen wat voor soort bouwheren, c.q. bewoners er geleefd hebben. De omvang van het gebouw en van het bijbehorende terrein, evenals van de geografische plaats in de stad zijn indicaties voor de welstand van de bewoners. Vormen van onroerendgoedbelasting bestonden al vroeg: naast brandschatting of plundering waren gebouwen en grondbezit (kadaster), het aantal vensters, hardsteden of gebinten (in boerderijen), graadmeter voor de ruimte in de beurs van de eigenaar.

De middeleeuwse, profane architectuur bevat soms kenmerken die verraden dat er welgestelde, tot de elite behorende, of daar aanspraak op makende bewoners zijn geweest. Tot de 12de eeuw, toen de fabricage van baksteen op gang kwam in de Lage Landen, was het bouwen in (natuur)steen exclusief verbonden aan elite (adel), niet alleen bij hun behuizingen (kastelen) maar ook zichtbaar aan de rijkere kloosters en kerken waarvan de bouw door hen of hun familieleden bevorderd werd. Ook het bouwen in baksteen was aanvankelijk alleen aan de allrijksten voorbehouden: handelaren, financiers (het stadspatriciaat) die, aansluitend op de tradities van het bouwen in natuursteen in de 13de eeuw hun huizen nog zeer massief met muren van één meter dikte metselden. Pas in de loop van de 14de en 15de eeuw treedt een 'verhouting' in combinatie met het lichtere uitvoering van het muurwerk op, mede door een geleidelijke verkleining van de baksteenformaten. Keuren, bijvoorbeeld die handelen over 'gemene muren', maakten de toepassing van de minder brandbare stenen huizen en harde dakbedekkingen voor grotere bevolkingsgroepen mogelijk, nu ook voor de welgestelde middenstand.

Stenen huizen stonden aanvankelijk voor prestige en welstand, werden als zodanig vermeld in teksten, omdat ze temidden van de houten bouwsels opvielen, golden als

brandvrije plaatsen, waren verdedigbaar en mochten daarom niet buiten de muren opgetrokken worden. Binnen de muren golden ze als steunpunten, of, in ongunstige zin, als bedreigingen in de ogen van bisschoppelijke machthebbers zoals te Gent: *versterkte huizen van torens voorzien waren uiting van godslasterlijke hoogmoed* (Willem van Reims 1179) of Groningen waar op last van de Utrechtse bisschop, begin 14de eeuw, diverse huizen ontmanteld, van hun weerbaarheid ontdaan moesten worden.

De vroege stadshuizen deelden niet alleen hun massieve voorkomen met adellijke bouwswels, ook sommige benamingen, Fresenburg, Drakenburg (Utrecht), zijn pretentius. Reeds de situering op het erf, de were, is indicatief voor zakelijk, zeg marktgericht gebruik, dat verhouden is met een plaats aan/op de rooilijn. Dit levert het beeld op van handelsstraten, -pleinen, en -kaden waar de huizen in de diepte op smalle percelen zijn opgericht. Ook in stedelijke context was grondbezit (feodaliteit), evenals daarbuiten, gekoppeld aan grote stukken grond waarop het huis centraal, in het midden van een kavel werd gebouwd. Zo waren ook de oudste adellijke huizen op kavels in de steden gesitueerd, zoals het huis van Bernardus van Vollenho waarin begin 14de eeuw het Bethlehemklooster te Zwolle werd gesticht, evenals aan het eind van die eeuw een particulier, dwars georiënteerd huis, 12 meter achter de rooilijn aan de Praubstraat in Zwolle diende als basis van het fraterhuis van de later zo genoemde Moderne Devoten.

Op vergelijkbare wijze zijn de oude kapittelhuizen van de diverse immuniteiten in Utrecht op de bijbehorende erven gesitueerd: ongeveer midden op de terreinen, niet aan de rooilijn. Het betreft hier steeds het dwarse huistype, deze 'breedmakende' opstelling, ook indien deze op de rooilijn is gesitueerd, moet vanouds meer indruk hebben gemaakt dan de smalle, diepe oriëntatie.

Het bouwen van stadsmuren maakte de mogelijke individuele verdedigbaarheid van huizen binnen de stad overbodig. Sommige steden kregen pas laat ommuringen, zoals Leeuwarden in 1481, waardoor de verdedigbaarheid, bijvoorbeeld in de vorm van weergangen met kantelen, noodzakelijk bleef. Elders zou dit, logischerwijze, resulteren in de afname van het aantal verdedigbare huizen binnen de steden. Niets is minder waar: het aantal voorbeelden van huizen met kantelen en weergangen neemt omstreeks 1500 juist toe. De indruk bestaat, dat het krijgshaftig vertoon aan woonhuizen, maar ook stadshuizen, stadstorens e.d. niet anders was dan het lenen van archaische, militaire motieven. Hierin liggen zowel associatie, het streven naar macht en aanzien, als legitimatie besloten. Boven het dak uitstekende torens, borstweringen, voorzien van kantelen en/of kijkspleten zullen reeds vroeg tot de verbeelding hebben gesproken maar hebben echter nooit als zodanig gefunctioneerd. In sommige steden waren de weergangen op huizen wijdverspreid, zoals Utrecht, in andere zijn ze tot nu toe nog nooit aangetroffen, zoals in Zwolle.

Een ander middel om de aanwezigheid van belangrijke bewoners aan te geven was de presentatie van familiewapens, al dan niet in combinatie met portretkoppen. Het gebruik van wapens was in principe aan de adel voorbehouden maar ook het patriciaat of 'nouveau riche' bediende zich van dit middel.

Het kasteel-achtige uiterlijk van huizen kon worden versterkt door de toepassing van uitpandige, boven de bouwmassa uitstekende traptorens of door middel van arkelortoren-tjes op de hoeken, mogelijk met spitsen of meer rudimentair als uitstulping in de weergang. Arkelortoren worden reeds in de 13de eeuw toegepast maar zijn na 1550 niet meer aangetroffen. In de 16de eeuw werden arkelortoren ook wel samen met opengewerkte balustrades toegepast, een aanwijzing dat het weerbaar karakter van gebouwen puur decoratief geworden was.

Extra hoge traptorens zijn in Nederland globaal tussen 1350 en 1650 bekend. Diverse oudere huizen, zoals Oudaen in Utrecht werden omstreeks 1500 alsnog van dit soort torens voorzien, een aanwijzing dat de bewoners zich wensten te onderscheiden van eigenaren van 'normale' stenen huizen. Diverse malen komen we de extra hoge traptoren tegen in combinatie met het dwarse huis of het huis met L-vormige grondslag. Gemeenschappelijke kenmerken van de bouwheren van dit soort huizen zijn: welstand en het uitoefenen van bestuurlijke taken, hetzij regionaal, stedelijk of in het verlengde van kerkelijk eigendom (refugiehuizen van kloosters). Een kenmerkende, vooraanstaande groep die zich van deze symbolen bediende, waren de rentmeesters die als belastinginners van de landheren functioneerden.

Rentmeesterswoningen uit de 16de eeuw tonen dikwijls een optelsom van representatieve kenmerken zoals de L-vormige plattegrond, een monumentale inrijpoort, uitpandige traptoren, topgevels met pinakels, erkers en wapens. Omgekeerd stelt de aanwezigheid van deze elementen, in combinatie met liefst nauwkeurige datering van de gebouwen, vragen aan historici over de bouwheren.

Dirk J. de Vries

Het stenen geheugen Enige overpeinzingen bij het bezoek aan de tentoonstelling

Wat doe je als je collega's hun werk presenteren? Dan ga je kijken! Zeker als het over het onderzoek in Utrecht gaat, de bakermat van de bouwhistorie. Maar je wilt daarnaast ook zien wat de samenwerking met de stadsarcheologen al die jaren heeft opgeleverd. Vijftientig jaar geïntegreerd historisch onderzoek in de huizen en de ondergrond, dat moet een heel omvangrijke tentoonstelling en een vuistdikke catalogus

worden. Als onderzoeker wil je toch alle gegevens die je met veel moeite uit de grond of de oude gebouwen gehaald hebt breed uitgemeten naar buiten brengen?

Maar gelukkig is men in Utrecht zo verstandig geweest tentoonstellingbouwers en ontwerpers in te schakelen. Zij kruipen in de huid van die arme bezoeker, die over weinig voorkennis beschikt, de vaktermen niet kent en die geen technische tekeningen kan lezen. Als je hen bombardeert met alle resultaten van 25 jaar onderzoek, haken ze snel af.

Toch moeten we meer mensen voor ons werk interesseren; het draagvlak verbreden heet dat zo fraai in het gemeentelijke politieke jargon.

Maar die ontwerpers en bouwers van tentoonstellingen zijn buitenstaanders. Wat weten zij van ons vak? Gaan ze wel goed met de gegevens om? Allemaal vragen die op je af komen als er besloten is je zaakjes te gaan etaleren voor een breed publiek.

Hoe hebben ze deze klus geklaard in Utrecht?. Dat was de vraag waarmee ik op een regenachtige zondagmorgen naar het Centraal Museum gegaan ben en waarvan ik hier een korte impressie wil geven.

Om binnen te komen moest ik eerst over modderige paadjes aan de achterzijde van het museum glibberen. Niet zo erg, het fraaie uitzicht op de stadsgracht compenseert dit ongemak. Men was nog aan het verbouwen, vandaar. Hopelijk niet weer door zo'n architect die "iets eigentijds" aan het oude gebouw wil toevoegen, zoals Mart van Schijndel geprobeerd heeft met de nagemaakte scheuren in "de Stallen" van het Centraal Museum. Of Peter Stroucken die allemaal gekleurde geometrische platen als een soort confetti op de gevel van het museum heeft aangebracht. Gelukkig zijn deze plaatjes er zonder schade weer af te halen, de "scheuren" van Van Schijndel helaas niet. En ik vrees het ergste op dit vlak nu deze vorm van omgaan met monumenten school maakt. Architect Marc van Rosmalen heeft in Maastricht ook van die scheuren in het rijksarchiefgebouw aangebracht. Gaan we terug naar de jaren zeventig, toen over-enthousiaste restauratiearchitecten te pas en te onpas bouwsporen aanbrachten, toen onder de (terechte) kritiek van de nieuwbouwarchitecten? De wereld op z'n kop.

Enigszins geïntereerd ga ik het museum binnen, waar het intreedt van f 2,50, een prijs van 25 jaar geleden!, me weer wat vrolijker stemt. Ook het aantal bezoekers stemt tevree. Er zijn nogal wat ouders met kinderen, maar ook ouderen. Wat me opvalt is dat ze relatief lang blijven. Ik kom ze allemaal enkele keren tegen op de heen en terugweg, want de tentoonstelling loopt "dood" tegen het Utrechtse schip in de kelder. Vandaar moet de bezoeker de tocht door de tijd, nu met de klok mee, nog eenmaal afleggen. Soms wordt er wat gezegd, zomaar tegen een andere bezoeker, of schuchter gegroet. De kinderen zorgen voor een ontspannen sfeer. Kortom een aardige besteding van de zondagmiddag.

Maar steekt de bezoeker er nog iets van op? Om kort te gaan: volgens mij wel! Het is een leuk idee om de onnavolgbare muurwerktekeningen van Bart Kluck uit te vergroten en te gebruiken als bordkartonnen wanden van een huis op schaal. Zo kunnen twee-dimensionaal weergegeven bouwconstructies, door leken toch drie-dimensionaal gezien worden. Helaas zien kinderen alleen de kelder en de begane grond en loop ik met mijn hoofd op zolder. Ik merk dat kinderen de echte maquettes (op Madurodamformaat), want die staan er ook in Utrecht, toch leuker vinden.

Het uitvergroten van bouwtekeningen als vloerbedekking in het museum, is ook toegepast voor de 19de- en 20ste-eeuwse winkels, waarmee de tentoonstelling, chronologisch juist, begint. Zonder dat de bezoekers het in de gaten hebben lopen ze in/over de plattegrond van Peek & Cloppenburg aan de Oudegracht.

Het vergroten van tekeningen heeft dus niet altijd eenzelfde positief effect. Zeker niet als de tekeningen gemaakt zijn voor een ander doel. We kennen allemaal de vlotte schetsen van Frans Kipp, gemaakt als gevelstudies in een bepaalde periode. Ze zijn opgeblazen tot wandgrote afbeeldingen, waardoor bouwmassa's tot details verworden. Als dan deze gevelstudies gecombineerd worden met meer gedetailleerde geveltekeningen op brede en hoge museumwanden dan ontstaan er schaalfouten. Je ziet de bezoekers afstand nemen en weer dichterbij lopen, omhoog en omlaag kijken- de gevelwanden zijn zelfs op de vloer en het plafond afgedrukt- dan realiseer je je dat het zo niet werkt. Het enige wat men ervan overhoudt is een stijve nek en vermoede benen. De "gekijpte" bladzijden in het bijbehorende boek van het veranderende gevelbeeld van het Utrechtse stadhuis, voldoen veel beter.

Het verkleinen van de bouwhistorische en archeologische en reconstructies naar poppenhuisformaat blijken het brede lekenpubliek, groot en klein, nog steeds het meest aan te spreken. Leuk, maar ook leerzaam? Zouden drie-dimensionale computer-beelden en virtual-reality presentaties, op deze tentoonstelling niet gepresenteerd, de bezoeker meer vertellen over het wonen, werken en bouwen in het verleden? Ik vrees van niet, het worden computerspeltjes.

Nee dan de volgende zaal met die prachtige Utrechtse tegelvloeren, alles echt, een kleurrijk, feestelijk beeld dat alle bezoekers duidelijk beroert. Zelfs de kinderen vergeten even met het zand op de vloer te spelen, dat hier ter verhoging van de archeologische sfeer is gestrooid. Geen klei en modder weliswaar, maar het schone witte zand zal al voldoende zuchten bij de schoonmakers hebben teweeg gebracht. Een bouwhistorisch sfeertje op de tentoonstelling met spinnewebben, roestige spijkers, stof en afvallende kalk zal wel te ver van de realiteit van de ontwerpers verwijderd zijn geweest.

Wat ook onrealistisch overkwam was de ondertiteling van de tentoongestelde zaken. Een 17de-eeuws schilderij van Pieter Jansz. Saenredam (1597 Assendelft- Haarlem 1665), "Olieverf op paneel" (1632), met de afmetingen in halve centimeters nauwkeurig, staat keurig volgens de regels der kunst omschreven. Maar het doet wat koddig aan een documentatieschets ondertiteld te zien met: Bart Kluck, potlood en rode

ballpen op papier (1987). Waarmee ik de artistieke waarde van het werk van Bart niet in twijfel wil trekken. Gelukkig ontbreken bij deze ook het geboorte- en sterftejaar.

Dus ik eindig dit stukje in vrolijkheid, zoals ook op die zondagmiddag in Utrecht. Ik heb er geleerd dat het goed is ontwerpers bij een tentoonstelling in te schakelen. Zij schatten het doorzettingsvermogen en de interesse van de toeschouwer wat realistischer in dan de vakidoot. De bouwhistorici komen wel aan hun trekken in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van Utrecht.

Wat ik me ook realiseer is dat wij als bouwhistorici en archeologen het heft in handen moeten houden en de bouwers en ontwerpers niet zonder meer hun gang moeten laten gaan.

Slotsum: De tentoonstelling Het Stenen Geheugen lijkt mij alles bij elkaar geslaagd te noemen. Kan een deel van het materiaal niet nog een tijdje in het Pandhuis tentoongesteld worden?

Ad van Drunen

Boekbespreking

Bouwen en wonen in de schaduw van de St. Jan

Met de vorig jaar verschenen fraai uitgevoerde kroniek - voorzien van uitvouwplaten en diverse kleurenfoto's - laat de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van 's-Hertogenbosch opnieuw op benijdenswaardige wijze zien waartoe zij in staat is. Met enorme energie en enthousiasme wordt in zes artikelen verslag gedaan van het gecombineerde onderzoek naar het gebied ten noorden van de Sint Jan tussen Bonenfantengasthuis en Torenstraat. Onderzoek waar in 1984 een begin mee werd gemaakt toen ter plekke van de - op zich waardevolle - 19de-eeuwse houten bouwloodsen van de Sint Jan het nieuwe museum 'De Bouwloods' verrees. Tussen 1978 en 1991 kon bouwhistorisch onderzoek worden gedaan in de aangrenzende, nog bewaard gebleven huizen. Een derde belangrijke onderzoekspoot was dat het voor dit gebied mogelijk bleek om met behulp van historische bronnen zicht te krijgen op parcellering en bewoning.

In totaal bleken in het onderzochte gebied negen (soms later gesplitste) percelen te liggen, waarvan de gegevens voor de oostelijke drie enkel uit archivalische bronnen werden verkregen, de middelste twee en een half gesitueerd waren in het gebied van de archeologische opgravingsputten en de westelijke drie en een halve percelen nog bebouwd waren. De dergelijke combinatie van historische, archeologische en bouwhistorische gegevens met de hier gepresenteerde diepgang is wetenschappelijk spraakmakend.

Gestart wordt met de presentatie van de onderzoeksresultaten uit de historische bronnen van de hand van Ester Vink, direct gevolgd door het enorme artikel (92 pp) door Dingenus M. van de Vrie en Hans L. Janssen met de daarin - voor archeologen kenmerkende breedvoerige - presentatie van de vijf aangetroffen fasen met bijbehorende vondsten, al dan niet gegroepeerd per type of per aantal exemplaren per aardewerksort. Het archeologische verhaal omvat cultuurhistorisch het breedste spectrum, maar voor de niet-archeoloog blijkt het gaandeweg steeds moeilijker om door de bomen zicht op het bos te houden. Of dit ook voor archeologen geldt, zal mogelijk uit de recensie in het *Bulletin KNOB* blijken. Het hieropvolgende oecologisch archeologische verhaal over de plantaardige en dierlijke resten uit de Middeleeuwen, door Henk van Haaster, is het meest specifiek, wat niet wegneemt dat het een erg lezenswaardig verhaal betreft.

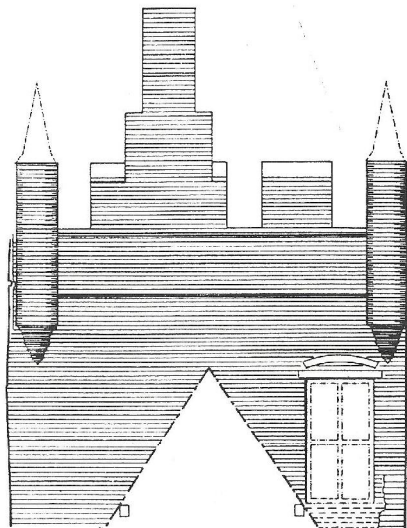
Als vierde komt het bouwhistorische artikel over de 'metamorfose van een huizenblok' aan de orde geschreven door Ad H. van Drunen en Ronald Glaudemans. In een vrij compact geschreven verhaal wordt de nog resterende bebouwing onder de loep genomen en op goed bouwhistorische wijze met opmetingen, doorsneden en reconstructies gepresenteerd. Vooral de vogelvluchttekeningen van de achtereenvolgende ontwikkelingen van het huizenblok, toont de in detail mogelijkheden van het bouwhistorisch onderzoek naar stedelijke morfologie. Juist het overstijgen van de 'bouwhistorische monografie' over slechts één huis en de aandacht voor een aantal huizen naast elkaar, maakt het een boeiend verhaal waarin de onderlinge samenhangen worden verklaard en het buitenstaanders duidelijk laat zien dat er nog veel 'middeleeuwen' achter de woonhuisgevels zijn blijven zitten.

Wel is het kenmerkend om te lezen dat 'Een complete bouwhistorische rapportage van het bouwblok zou leiden tot een dik ontogankelijk boekwerk, dat door een bouwhistorisch niet ingewijde lezer snel terzijde gelegd zou kunnen worden' (p. 163). Deze uitspraak heeft ten minste twee kanten; misschien zou het verhaal er mee gewonnen hebben als er een 'educatieve kop' op zou zijn gezet op een wijze zoals we dat wel van Koois Steehouwer of Bart Klink kennen. Dat zou echter niet stroken met het karakter van de andere bijdragen. Anderzijds wordt toch omstandig een aantal bouwkundige termen verklaard, waarvan er vele in de tekst uitgelegd hadden kunnen worden. Zonder enige schroom wordt daarentegen in de archeologische bijdrage in meer dan twee keer zoveel pagina's - en zonder uitleg van termen als Langerwehe steengroed, spinsteentjes en trippen - een uitgebreide archeologische rapportage gepresenteerd. Onontkoombaar dringt zich hierbij de gedachte op aan een bouwhistoricus die vanuit een zelfgekozen underdog-postie steeds tegen zichzelf blijft zeggen dat hij slechts een kleine neringdoende is in de nabijheid van een grootwinkelbedrijf. Een neringdoende met een belangrijk assortiment aan eigen delicatessen zou ik dan toch zeggen.

Dit is ook illustratief voor de ambivalente houding van vele bouwhistorici ten aanzien van de keuze tussen een complete bouwhistorische rapportage en een interpretatieve analyse. Hier lijkt me deze keuze voor de hand liggend. Een complete bouwhistorische

rapportage dient eigenlijk niet achteraf gepubliceerd te worden, de tijdens het onderzoek gevonden gegevens dienen direct (in de vorm van een 'grijs'-rapport) bruikbaar gemaakt te worden voor de benodigde afwegingen en keuzes ten behoeve van de aanstaande restauratie. Wanneer er dan toch achteraf een publicatie het licht gaat zien, dan is dat een uitgelezen mogelijkheid om tot een interpretatieve analyse te komen, en daarmee de bouwhistorische wetenschap 'verder te brengen'. Het uiteindelijke artikel heeft dan ook van dat laatste de meeste trekken. Tevens illustreert dit een belangrijk verschil met de archeologen die hun uitgebreide archeologische rapportage niet voor een eventuele restauratie of reconstructie kunnen gebruiken. Waar bij de archeologie het onderzoeksmateriaal na opgraving 'verdwijnt' en de opgravingsresultaten in een publicatie 'opduiken', blijft van het bouwhistorische onderzoeksmateriaal doorgaans zo'n 40 tot 60 procent in het gerestaureerde gebouw bewaard.

Afb. 2 Reconstructie (circa 1420) van het torenachtige achterhuis van Hinthamerstraat 89/91 te 's-Hertogenbosch (uit Kroniek 2).

Alvorens op de samenhang te komen, moet nog iets over het bouwhistorische onderzoek gezegd worden. Zoals vaker gesteld, is het werk in Den Bosch in belangrijke mate richtinggevend voor het Nederlandse bouwhistorisch onderzoek, zowel waar het gaat over het bouwblokkenonderzoek, als in samenhang met archeologie en historie. De sterk pragmatische kant van de bouwhistorie blijft echter ook nog wel doorklinken in een onderzoeksveld waar nog zoveel materiaal te bewerken is en het vergelijkingsmateriaal niet altijd voor het oprapen ligt. Dit frustrert het wat meer afstand van de materie nemen, om tot een dieper historisch inlevingsvermogen te komen en tot een krachtiger onderkennen van het grotere verband. Een voorbeeld van beide aspecten. De uitspraak: 'De geringe sterkte van hout als constructiemateriaal was mede bepalend voor de beperkte breedte van de huizen' (p. 193), is een anachronisme. Natuurlijk zijn balken van ijzeren en gewapend beton sterker, maar die kende men toen niet. De redenering zou daarom omgekeerd moeten worden; hout was het sterkste (en enige) constructiemateriaal beschikbaar voor op buiging belaste onderdelen. Het zo optimaal mogelijk gebruiken van de eigenschappen van het hout leidde tot de ons bekende kenmerkende huisvorm. Ook consoles en korbeelstellen zijn in dit licht te verklaren, evenals het feit dat bij rijkere huizen, duurdere balken en dus langere balken gebruikt konden worden.

Het andere voorbeeld is de ontwikkeling van de stenen 'stadshuizen' waarbij in het artikel op een onderzoeksgebied van drie en een halve perceel, drie typen stenen huizen worden onderscheiden: een tweelingshuis, een dwarshuis en twee brede zaalhuizen met achterbouw. Het is jammer dat deze indeling niet in een echt groter verband wordt geplaatst. Misschien geldt voor Den Bosch dat het dwarshuistype in de loop van de 16de eeuw in onbruik raakt, door zijn sterke afhankelijk van de verkaveling blijkt dit type in andere plaatsen (zoals Maastricht, maar ook in Middelburg!) nog tot in diep in de 17de eeuw te zijn gebouwd. Ook de parallel die, op grond van een 'excentrisch geplaatste tussenmuur' gemaakt wordt met de Noordduitse 'Dielenhäuser' (p. 197) zou beter onderbouwd dienen te worden. De Duitse 'Dielenhäuser', waarvan al voorbeelden in Coesfeld, Dülmen, Steinfurt, maar ook Lemgo te vinden zijn, zijn m.i. toch wat anders en kenmerken zich in ieder geval door een deur in het midden (naar de Diele) met ter weerszijden een Stube.² In het licht van het recente bouwhistorische onderzoek, niet in het minst in Den Bosch, blijkt de dissertatie van Temminck Groll uit 1963 - waar in dit artikel uit wordt geput - duidelijk aan revisie toe.³ Na het artikel over de bouwhistorie volgt 'een interdisciplinaire reconstructie' van de gevonden parcelering door Dingenus M. van de Vrie, inclusief koppeling aan vroegere eigenaren. Wat er aardig uit blijkt (p. 206) is de veranderende machtsverhoudingen na de stadsbrand van 1419 waarbij invloed van de kerk, waarvan het gebouw zelf ook groter is geworden, het wint van de stedelijke aspiraties langs een handelsstraat. Het directe ruimtelijke gevolg is een groter kerkhof. In het laatste artikel van Hans L. Janssen m.m.v. Harry W. Boekwilt wordt een evaluatie van het onderzoeksproject gegeven. Dit is niet het sterkste artikel omdat het zich nogal verliest in de discussie of het hier nu gaat om een multi-disciplinaire, een

inter-disciplinair of een integraal onderzoek. De wat opgeklopte wetenschappelijkheid waarin het gehalte van complementariteit, concordantie en contradictie tussen de diverse disciplines tegen elkaar worden afgewogen lijkt mij overbodig en modieus. Dat vervolgens tussen de verschillende disciplines een 'globale complementariteit' bestaat, waardoor het als geheel om 'een multi-disciplinair onderzoek met inter-disciplinaire aspecten' gaat, komt mij niet als verrassing. Het plaatsen van dit onderzoek in het bredere kader van onderzoek in de stad of met resultaten van vergelijkbare onderzoeken elders zou meer aangewezen zijn geweest. We blijven nu met de vraag naar de effectiviteit van deze op zich methodisch vernieuwende exercitie. Het is daarnaast tevens jammer dat geen vergelijking gemaakt kon worden met het recentere, maar wat opzet betreft vergelijkbare onderzoek naar de Kok-panden in Kampen,⁴ dat minder pretentiefus van opzet is, maar mogelijk wel even effectief. Als methodische oefening is *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan* een vernieuwend en zinvol onderzoek. Gezien de enorme hoeveelheid werk die is verzet binnen een in feite maar hele kleine steekproef en de investering die daarmee genoeid was, zal een dergelijke aanpak maar zelden voor herhaling vatbaar zijn. Misschien zou een volgende methodische oefening dan ook kunnen zijn om - minder interdisciplinair, maar wel in goed onderling overleg - per discipline een proeve van het grotere verband te geven. Voor de bouwhistorie zou dit kunnen leiden tot een goed onderhouden overzicht over de ontwikkeling van de *Middeleeuwse stenen huizen* in 's-Hertogenbosch en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden.

H.W. Bockwijt & H.L. Janssen (red.), *Bouwen & wonen in de Schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch (Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek) 1997, 260 blz.
ISBN 90-5349-247-x

Ronald Stenvert

1. Jilleba, Fred, *Het oude Middelburgse woonhuis*, Middelburg 1977.
2. Kaspar, Fred, *Bauen und Wohnen in einer alten Hansestadt. Zur Nutzung von Wohnbauten zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Stadt Lemgo*, Bonn 1985; Andreas Eijnyck, *Häuser, Speicher, Gaden: Städtische Bauweisen und Wohnformen in Steinfurt und im nordwestlichen Münsterland vor 1650*, Bonn 1991.
3. Temminck Groll, C.L., *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963.
4. Barwasser, Monique & Mieke Smit, *Acht eeuwen tussen twee stegen: Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, Kampen 1997.

Een nieuw boek over Overijsselse monumenten

Monumenten in Nederland, Overijssel, gebonden, stofomslag in kleur, 342 pagina's, samenstelling: R. Stenvert, C. Kolman en B. Olde Meierink, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist en Waanders Uitgevers Zwolle, 1998, ISBN 90 400 9200 1, Fl. 95,-.

Onlangs werd in het Stedelijk museum te Zwolle het fraai verzorgde boekwerk Monumenten in Nederland, Overijssel aan het publiek gepresenteerd. Drie ervaren, in Overijssel geboren architectuurhistorici: R. Stenvert, C. Kolman en B. Olde Meierink zijn verantwoordelijk voor de gevarieerde inhoud, die up-to-date kan heten. Een eigentijds monumentenbegrip vormt het vaste stramien, waarbij het verschil met vooroorlogse monumentenbeschrijvingen (bijvoorbeeld deel Twente, 1934) opvalt. De voortgang van het onderzoek vinden we volop terug in de hoofdstukken Stijl en verschijningsvormen en Materiaal en constructie. Het hoofdstuk Regio's heeft accenten op historisch-geografisch terrein en behandelt de streekeigen hallehuistypen in Overijssel. Nieuw is de benaming bultrugboerdrij voor het grondtype in het Land van Vollenhove (ook wel dromedarisdak genaamd). Voor de bouwhistoricus biedt het boek veel aanknopingspunten, alleen al door de verwerking van dendrochronologische dateringen van burgerhuizen. De industriële archeologie komt goed uit de verf: voor het eerst een betrouwbaar overzicht. Het behoudende van de tekst wordt gevormd door het segment Steden, dorpen, monumenten, waarin de Overijsselse monumenten alfabetisch en naar architectuurvorm gerubriceerd de revue passeren. Ook de naar modaliteiten gerangschikte Protestantse kerken (met name de Gereformeerde bedehuizen) zijn architectonisch beschreven. Duidelijk zijn de stadskaarten met ingetekende monumenten (Kampen, Deventer, Zwolle, etc.). Een enkele keer is bij een kerk geen architect genoemd, zoals bij de Hervormde Kerk (1950) te Kloosterhaar. Dit was architect Jan Jans. Een gelukwens aan de auteurs is zeker op zijn plaats, wat betreft spreiding van kennis en informatie over Overijsselse monumenten. Aanbevolen!

Everhard Jans

"Dordtse huizen", nieuwe bouwhistorische berichten uit Dordrecht

Uit de stad van J.C. van Overvoorde, een van de voorvechters van de Nederlandse monumentenzorg, komen de laatste tijd steeds meer goede berichten. In de *Nieuwsbrief SBN* (1995) werd melding gemaakt van de start van de bouwhistorische opnamen bij restauraties. Onlangs verschenen in *Heenschuit, Monumenten* en ook het *Bulletin*

KNOB artikelen over spraakmakende restauraties van belangrijke gebouwen zoals de 'Berckepoort' en de 'Onbeschaamde'. Bouwhistorisch onderzoek was voor deze zeer belangrijke gebouwen een "must". Maar ook kleinere monumenten worden onderworpen aan een bouwhistorisch vooronderzoek, zoals Wijnhaven 85 en Voorstraat 182/184.

De tijd van grootschalige sloop en verval, waarvan de berichten ons in de jaren zestig en begin zeventig vanuit Dordrecht bereikten, zijn hopelijk voorgoed voorbij. Hollands oudste stad lijkt een andere aanpak van haar nog steeds zeer belangrijke bouwhistorisch patrimonium voor te staan.

Enige dagen geleden ontving ik het eerste nummer van een nieuwe reeks korte bijdragen tot de gebouwde geschiedenis van Dordrecht, een uitgave van Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijk Beheer. Het is een op het eerste gezicht aardig ogende brochure op A4 formaat met foto's, enkele mooie oude tekeningen en recente bouwtekeningen van de hand van de schrijver Albert van Engelenhoven. Er staan zelfs 3-D computertekeningen in van, naar ik vermoed, de architect. Het gaat over het gotische huis 'Den Witten Ancker' aan de Voorstraat nummer 324, dat onlangs op een terughoudende wijze is gerestaureerd. Deze vorm van publikatie moet een breed publiek in Dordrecht aanspreken, hoop ik, want een breed draagvlak voor monumentenzorg en bouwhistorie is een eerste vereiste om op een gestructureerde wijze met het bouwkundig erfgoed om te kunnen gaan.

De vraag of deze vorm van bouwhistorisch onderzoek voldoende is voor een zo belangrijk pand als Voorstraat 324 kan ik niet helemaal beantwoorden. Dit soort grote panden met nog zoveel authentieke constructies zijn er nog maar weinig in Nederland. Documentatie van dergelijke historische documenten vraagt veel tijd en zorg. Zo kan ik me nauwelijks voorstellen dat het pand na de brand van 1457 geheel verloren is gegaan. Meestal worden de nog overeindstaande delen bij de herbouw benut. Zeker op een zo centrale plaats vlak bij het stadhuis, is onderzoek van de oudere bouwfases van groot belang voor de bouwhistorie in het algemeen en voor die van Dordrecht in het bijzonder.

Met deze kritische opmerking wil ik geen afbreuk doen aan het hier geleverde werk. Uit mijn eigen ervaring weet ik maar al te goed hoeveel tijd en inspanning het onderzoek en de publikatie in een gemeente kost.

Deze presentatie aan het publiek is een goede vervolgstap in wat in de monumentenzorgwereld al 'Het Dordtse Model' wordt genoemd.

Wie belangstelling heeft voor een gratis abonnement kan dit kenbaar maken bij Mw. Horsten (078)-6396853, of Mw Van de Meeberg (078)-6396138. Schrijven kan ook: Stadsontwikkeling, afdeling Ruimtelijk beheer, Postbus 3600, 3300 AJ Dordrecht.

Ad van Drunen

Haslinghuis: molentermen ja of nee? Een reactie

In de recensie van Haslinghuis/Janse door Jean Penders in de Nieuwsbrief nummer 21 werd vastgesteld dat mede door inzet van TIMS het aantal molenbouwkundige termen (ook relatief) flink is uitgebreid. Begrijpelijkerwijze plaatst Penders daar kanttekeningen bij: waar is het einde? Een werk als Haslinghuis is er niet om alle termen uit één deelspecialisme op te nemen. Daarvoor is een aparte publikatie veel beter geschikt.

Toch een drielat opmerkingen. Op de eerste plaats zijn de door Penders genoemde voorbeelden van andere disciplines die mogelijk om gelijke behandeling zouden vragen, niet overtuigend. Hij noemt orgels, klokken, kastelen en scheepsbouw. Naar mijn gevoel past in dit rijtje alleen 'kastelen' in potentie in een uitgave als Haslinghuis. In de andere gevallen gaat het om roerende zaken dan wel om toevoegingen aan een bouwwerk, weliswaar samenhangend met de functie van het gebouw maar daar geen directe relatie mee hebbend. Hieruit blijkt impliciet ook het ambivalente van de (wind)molen in de Nederlandse context: geen gebouw, geen fabriek, maar van beide wat. Weinig andere bouwwerken kennen vanuit hun functie een zodanig van overige gebouwen afwijkende constructiewijze als de windmolen. (Dit speelt overigens breder dan alleen in de terminologie: binnen de industriële archeologie worden molens maar als vreemde eenden gezien, maar in de bouwkunde al evenzeer. Het heeft veel te maken met de curieuze combinatie van gebouw en techniek van een windmolen. Watermolens kennen dit euvel veel minder: het zijn min of meer 'gewone' gebouwen met een speciale functie. Of het aantal specifieke kastelen termen in Haslinghuis groot of klein is kan ik door een gebrek aan kennis van dit deelgebied niet beoordelen. Evenmin heb ik goed zicht op mogelijke andere deelgebieden, die een claim zouden kunnen leggen. Kent de kerk- of watertorenbouw veel specifieke termen? Ik moet het antwoord schuldig blijven. Verder de terminologische verwantschap in molens en overige gebouwen. Er zijn toch vrij veel termen die in 'gewone' gebouwen voorkomen, maar in molens ook worden gehanteerd, soms in een iets andere betekenis. Dit zou wel eens kunnen samenhangen met het ontstaan, in ons land, van nieuwe typen windmolens in de 15e en vooral 16e eeuw, als de houten bovenkruier. Een laatste punt is de breedte waarin molentermen zijn vermeld. Daarbij is nadrukkelijk een grens getrokken die vanuit de opzet van Haslinghuis ook vanzelfsprekend is. In principe zijn alleen termen, samenhangend met het 'staande werk' van molens opgenomen: de vaste constructie, het bouwwerk dus, waarin of waaraan zich de techniek bevindt. Daarbij wordt aansluiting gevonden bij de benadering van andere bouwwerken. Dat een beperkt aantal termen van het 'gaande werk' toch in het boek te vinden is heeft naar mijn gevoel te maken met de begrijpelijkheid van het geheel.

Tenslotte wil ik niet verhullen dat we als meer inhoudelijk gerichte molensector wel blij zijn met de aandacht voor ons deelgebied in het boek. Het wordt hoog tijd dat bouwhistorie in de molinologie meer draagvlak verwerft!

Yolt IJzerman, TIMS-Nederland

Korstmossen en muurbloempjes

- M. Barwasser en M. Smit, *Acht eeuwen tussen twee stegen; archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen* (Stichting archeologie IJssel/Vechtstreek 1997).
- H. Clevis, H. Jansen en J. de Jong (red.), *Archeologie en bouwhistorie in Zwolle 4* (Zwolle 1998).
- J. Cramer en T. Eißing, *Dächer in Thüringen*, Arbeitshefte des Thüringischen Landesamtes für Denkmalpflege 1996.
- R. Glaudemans, R. Gruben, I. Laarakkers en K. Steehouwer, *De Jeruzalemkapel in Gouda* (Gouda 1998).
- Gruben, R.J.W.M. en H.F.G. Hundertmark, 'De bouwgeschiedenis van het middel-eeuwse woonhuis Hinthamerstraat 33-35', *'s-Hertogenbosch* 6 (1998), 74-80.
- Jahrbuch für Hausforschung, band 45, *Stadt und Land; novationen und novationsaustausch an Zürichsee* (Marburg 1997).
- H.W.W. van Loenen e.a. (red.), *Hervonden stad; jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen* (Groningen 1997).
- H. Michels, *Städtischer Hausbau am Mittleren Hellweg; die Entwicklung der Wohnbauten in Soest von 1150 bis 1700* (Münster 1998).
- H. Stiewe, *Hausbau und Sozialstruktur einer niederdeutschen Kleinstadt; Blomberg zwischen 1450 und 1870* (Detmold 1996).
- R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht* (Alphen aan den Rijn 1997).
- M.H. Voigt e.a. (red.), *Restaureren; toekomst voor verleden. Opdrachtgevers en restauratiearchitecten in beeld* (Amsterdam 1998).

Oproep

De redactie houdt zich aanbevolen voor nieuw verschenen titels voor de rubriek 'Korstmossen en Muurbloempjes' en voor bijdragen in artikelvorm voor de Nieuwsbrief.

Illustratie voorzijde: De Salvatorkerk in Utrecht na 1100 gezien vanuit het noordoosten. Reconstructietekening J.W. Bloemink.